

Yad et məni – ŞAIQANƏ yad et!

Rasim KAMALOĞLU,
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı

Gəlin onu bax beləcə, - Şaiqanə yad edək...

Elə yazıçılar var ki, insan ömrü boyu onlarla daimi bir ünsiyyətdə olur və ömrünün hər çağında kamilliyinin hər pilləsində həmin yazıçının əvvəllər ona məlum olmayan yeni keyfiyyətlərini kəşf edir. Abdulla Şaiq şəxsən mənim aləmində bu cür qəribə taleli, həm də özünə qarşı məftunluğumu getdikcə daha da artıran yazıçılardandır. Təəccüblü deyilmi: otuzu hələ haxlamayan bu yaşında indiyəcən Şaiqi özüm üçün üç dəfə “kəşf etmişəm”. Demək, o, ömrünün hər on ilində özünün bir mühüm cəhəti daxil olub...

ŞAIQ – UŞAQLIĞIMIN YAZIÇISI

...Sonralar çox dahiləri, nəhəng sənətkarları oxudum: Şərqi Nizami zirvəsindən – Qərbin Şekspir zirvəsinə bütən sənət incilərinə baş vurdum. Bəzisinin ululuğuna, peyğəmbər timsalına pərəstiş elədim, bir çoxuna sadəcə heyran oldum, bəzisinə də öz yaxın həmdəkim kimi tapındım. Amma uşaqlığında adları dilimdə bitmiş və haçansa həqiqi bədii sözlə ilk təmasımı yaradan iki yazıçını – Süleyman Sanini və Abdulla Şaiqi kimsə kölgədə qoya bilmədi. –Əlbəttə, “Qorxulunağıllar” və “Köç” hekayələri əlimə aldığım ilk kitablar deyildi: o vaxtaca artıq bir sıra kitablarla tanış idim, o cümlədən içi Vətən, partiya, yolka ağacı, Oktyabr inqilabı və s. haqqında şit, bayağı və

yabançı ruhlu şeirlərlə dolu “Əlifba” kitabı ilə. Bunlar, təbii ki, əsas bir şeydən – bədii sözün sehr və əfsunundan məhrum olduğu üçün qəlbimdə heç bir iz buraxmadı. Yazıçı qələminin qüdrəti ilə yaranan həqiqi sənətin, bədiiyyatın gözəlliyin, möcüzəsini mən yalnız adını çəkdiyim rəhmətlikləri oxuduğum zaman hiss edib anladım. Və bu, qəlbimi ömürlük sənət aləminə bağladı:

...”Mən yazıçılığımın çox müəllimliyimlə fəxr edirəm” – deyən Abdulla Şaiq əfəndinin türk balaları üçün elədiklərini heç nə ilə, heç kəslə müqayisə etmək olmaz. Şaiq, sözün əsl mənasında, özünü Azərbaycanın gələcəyini maarif nuru ilə şölələndirmək naminə şam kimi əritmiş bir fədakardır!

Əsrin əvvəllərində çar hökuməti Qafqaz türklərinə (o vaxt ruslar, “tatar” ana dilinin tədrisinə yenicə icazə verdiyi vaxtdan möhtərəm adlandırılırlar) ədib var qüvvəsi ilə türkcə dərsliklər yaratmağa qoşdu. Xalqın milli mənlilik şüurunun başlanğıcını haqlı olaraq onun Ana dili dərslisi hesab etsək, aydın olar ki, nə üçün Abdulla Şaiq bu işə belə ciddi surətdə girişmişdi. Onun bir-birinin ardınca ərsəyə gətirdiyi – “Uşaq çeşməyi”, “Uşaq gözlüyü”, “İkinci il” (M.Mahmudbəyovla birlikdə), “Gülzar”, “Türk ədəbiyyatı” kimi dərsliklər ağır bir əməyin məhsulu olub, bu gün belə mütəxəssisləri heyrətə salır. (Xüsusən, yuxarıda qeyd etdiyim

saxta “Əlifba” kitabları müqabilində onlar saf külçəyə bənzədilməlidir!) Bu, həmin dərslərlərdir ki, əsrin əvvəllərindən bu yana xalqımızın minlərlə ən qabaqcıl ziyalisini pərvazlandırmışdı...

Uşaqlar üçün ədəbiyyatımızın hələ yaranmadığı bir zamanda A.Şaiq həm özü kiçik şerlər, yığcam bədii parçalar yazır, həm də dostlarını (M.Ə.Sabiri, A.Səhhəti və başqa vətənsəvərləri) bu işə həvəsləndirirdi. Bu gün uşaqlarımızın dilindən eşitdiyimiz “Bənövşə”, “Xoruz”, “Qərənfil”, “Kəpənək”, “Quzu”, “Uşaq və dovşan” kimi sadə, olduqca lakonik parçalar Şaiqin o gözəl dərslərindən indiki dərslərimizə düşüb qalmış incilərdir!

Ədəbiyyatşünaslığımızın patriarxı Firidun bəy Köçərli hələ öz vaxtında Şaiqin bu sahədə gördüyü işin fəvqəladə əhəmiyyətini nəzərə çatdıraraq ona yazırdı: “Bu qism sadə dildə yazılmış və məali öz məişətimizdən götürülmüş əsərlər yenidən başlayır meydana gəlməyə və bu yolda sizin xidmətlərinizin qiyməti yoxdur. Bu kitabçalar balaca uşaqları ana dilində oxumağa həvəsləndirib, onların vücudunda olan tədii şəriyyəni və şairlik hissələrini oyadıb hərəkətə gətirməyə səbəb ola bilərlər. “Böyük tənqidçi və alimin həmin rəyinin hazırda da öz aktuallığını tamamilə saxladığına əmin olduğumuzu bildirməklə bərabər, qeyd etmək istərdim ki, bu günün özündə türk balalarının Abdulla Şaiqin gözəl dərsləkləri ilə tanış olmağının hacəti vardır. Ona görə də, bizcə, onları təzədən nəşr edib tədris prosesində istifadəyə buraxmaq gərəkdir – heç olmasa, alternativ dərsləklər hüququnda!

A.Şaiq uşaqlığımızın, gələcəyimizin yolunda çalışmaqdan yorulmurdu, usanmırdı: qırx il sərəsər müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, ömrünün sonunacan uşaqlar üçün əsərlər yazmağından da qalmadı. O, bizdə ilk olaraq həm də balacalar üçün səhnə əsərləri yaratdı. “Gözəl bahar”, “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü həccə gedir”, “Tülkü və xoruz”, “Çoban Məmiş” kimi klassik əsərlər Şaiqi təkcə türk balalarının deyil, həm də bir çox başqa xalqlardan olan uşaqların sevimli yazıçısına çevirmişdir.

...Yenə “Köç” hekayələrinə qayıtmaq istəyirəm; hiss eləyirəm ki, bunlara dair

vacib bir sözü deyəmmədim: bir vaxtlar sovet ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir təsdiq olunmuşdu ki, ədib bu əsərində “kənd idilliyası yaradıb, patriarxal-feodal keçmişini idealizə edib”. Bu, əlbəttə, ağır ittiham hesab olunurdu, buna görə də qocaman alimimiz Abbas Zamanov Şaiqi ondan qorumaq üçün həmin iddianın “yalnış olduğunu” sübut etməyə çalışmışdı...

Bizcə bu gün hər şeyi öz adı ilə çağırmağa bildiyimizə görə Şaiqi bu cür müdafiəyə qalxmıyacağıq – çünki buna əsla ehtiyac yoxdur. Biz yalnız bir həqiqətə gəc də olsa etirafını istərdik: nə yaxşı ki, Şaiq öz yaradıcılığında o idilliyamı bizim üçün saxlayıb-mühafizə edə bilib! Yoxsa bu gün bir zamanki təbii gözəlliyindən, idilliyasından, demək olar ki, büsbütün məhrum olmuş yeknəsək kolxoz kəndlilərimizə baxanda, qəlbimizdə birdən-birə yaranan qərribə niskilimizi nə ilə ovunduracaqdıq?!

BAŞDAN AYAĞADƏK BİR ROMANTİK

Tələbəliyimizin Şaiqini biz: “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şerinin müəllifi kimi kəşf etdik. Dilimizin əzbəri olan bu və başqa şerlərdə (“İdeal və insanlıq”, “Hürriyyət mələyi”, “Yad et”, “Bir quş” və s.) gəncliyə yaxın, ruhən doğma olan nə idi? – Sözsüz ki, bunlarda olan yüksək, saf amal və romantik vüsət! İnsanlıq idealını tərənnüm edən, bəşər nəslinə sonsuz məhəbbət hissi ifadə edən bu şerləri sovet ədəbiyyatşünaslığı bizə “xırda-burjua humanizminin təzahürü kimi təqdim edirdi. Əslində isə, bu, bizim Caviddən, Hadidən, Səhhətdən başlamış bütün XX əsr romantiklərimizə xas olan və onları bütün dövrlərin fəvqünə qaldıran ən güclü cəhət idi! Həmin cərəyanın ideya rəhbəri və nəzəriyyəçisi isə, hamının etiraf etdiyi kimi Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Ədəbiyyat tarixçilərimiz türk dünyasının bu böyük ideoloqunun başçılıq etdiyi “Füyuzat” ədəbi məktəbini həmişə istər “Molla Nəsrəddin”in realist istiqamətinə, istərsə də böyük romaniklərimizə qarşı qoymuşlar. Həqiqətdə isə, onların əksəriyyətinə, o

cümlədən A.Şaiq Əli bəy Hüseynzadə ideya-bədii cəhətdən çox güclü təsir etmişdir. Ən adi qarşılaşmalar belə aydınca göstərir ki, bu iki ədəbi sima bir-birinə nə qədər yaxındırlar.

Əli bəy Hüseynzadənin hələ 1907-ci ildə yazdığı “Nicat-məhəbbətdədir” dərin fəlsəfi əsəri o dövrdə bir çox ağıllara hakim kəsilmiş, bu ideya bir sıra romantiklərimizin əsərlərində bədii ifadəsini tapmışdı. A.Şaiq də dönə-dönə bu ideyaya qayıdırdı:

Ə.Hüseynzadədə:

Yetişər kinü ədavət

daşımaq,

Qoxumuş məzhəblərlə

yaşamaq.

...Qəlbimizdə yaşasın

Mehrü vəfa,

Vəralım bir-birinə

dəsti-vəfa.

Əli bəy Hüseynzadədə:

Səmadan bir mələk

Heyrətlə der:

İnsanlar! İnsanlar!

Nədir bu, ruyi-ərzi

qaplayır al qanlar.

İnsanlar?!

...İlahi yox

Xəbiri-hikmətin,

Ancaq yanan sənsən!

Nə yapsın-əql

İrşməz, neyləsin

insanlar, insanlar!

Abdulla Şaiqdə:

Qan içində üzür

sərasər afaq,

Yer, göy bütün atəş,

dumandır, qandır,

Zülmün dəmir pəncəsi

hökmrandır.

Vuran, ölən, boğan,

əzən, əzilən.

Həpsi insan,

Həpsi sənin övladın,

Çökməyiniz hələ

səadət adın!

Əhməd Ağaoğlu

Belə insanların sayını istənilən qədər artırmaq olar və bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, A.Şaiq bütün ruhu ilə “Füyuzat” ədəbi məktəbinə mənsub olub, eyni bir qayəyə xidmət etmişdir. Odur ki, “Şaiqi “Füyuzat” və füyuzatçılıqdan ayıran cəhətlər birləşdirən cəhətlərdən xeyli artıq, güclüdür” – mülahizəsini artıq köhnəlmiş və həqiqətə uyğun gəlməyən bir fikir hesab etməliyik. A.Şaiq özü Əli bəy Hüseynzadənin onun yaradıcılığında oynadığı fəvqəladə mühüm rolu nəzərdə tutaraq bir şeirində yazırdı:

O ziyalı iksirdən

mən də aldım qol-qanad.

Ədib özünün “Xatirələrim” əsərində də Əli bəy Hüseynzadənin şəxsiyyəti haqqında açıq bir aludəlikdə danışır – baxmayaraq ki, o illərdə onun “pisliklərindən” (burjua ideoloqu olmasından, pantürkizmindən, panislamizmindən və s.) başqa bir şey haqqında danışmaq olmazdı... Əsəri redaktə edən akademik K.Talıbzadənin (A.Şaiqin oğlu) etirafına görə, çap prosesində bir çox hissələri kitabdan bütünlüklə çıxarmalı, qalan yerləri isə tələb olunan ideoloji qəliblərə uyğunlaşdırılmalı olmuşdur.

**Yusif Ziyanın qardaşı Abdulla Şaiq,
bacısı Ruqiyyə xanım**

A.Şaiq sovet dövründə, bəlkə də, ən çox rəsmiləşdirilən, saxta çərçivələrə zorla salınan yazıçılardanır: rəsmi elm onu bu vaxta qədər qərribə bir “inkişaf” yolu keçmiş, yəni idealizmdən və xırda burjua humanizmindən (oxu: “əyri” yoldan!) Materializmə və proletar huma-nizminə (oxu: “doğru” yola!), mücərrəd romantizmdən sosialist realizminə gəlib çıxmış bir sənətkar kimi təqdim etmişdir. Onu hər vəchlə rəsmi yazıçı eləməyə çalışıblar. Amma Şaiq heç zaman belə qurama ölçülərə, rəsmiyyətçiliyə yatmayıb, çünki bütün varlığı ilə bunların əksi olub. Demək, Şaiqin “ikiləşməsi” (romantik-realist və.s) ancaq ədəbiyyatşünaslığımızın uydurduğu elmi fiksi-yalardan biridir. “Realist” Şaiqdən danışanda ən çox onun iki əsərinə istinad edirlər. Bunlardan biri “Məktub yetişmədi” hekayəsidir. Halbuki, Azərbaycan nəsr tarxində ən məşhur klassik

hekayələrdən sayılan bu əsərin əsasında real, həyatı bir əhvalatın durmasına baxmayaraq, burada apaydın bir romantik dünya duyumu-nu və üslubunu görməmək mümkün deyildir. Əsərin sırf romantizm ənənələri daxilində yazıldığı artıq sübuta yetirildiyindən (gənc tədqiqatçı V.Nəbioğlu tərəfindən.) Burada bu barədə təkrara lüzum görmürəm. “Araz” romanına gəldikdə isə düşünürdüyüm ki, mən indiyəcən onu Şaiq yaradıcılığının nümunəsi kimi sadəcə olaraq “həzm eləyə bilmirəm”. Burada bircə onu xatırlayaq ki, əsər nə vaxt yazılıb: 1936-1937-ci illərdə! Artıq özünü dərk etmiş və Cavid, Müşviq, Cavad, Sanılı kimi sənətkarları öz qara, bədheybət, ağzında udan, totalitar rejiminin qara buludları, söz-süz ki, bu gün-sabah qoca Şaiq əfəndinin də başı üzərini ala bilərdi; ona görə də dünənəcən “cığırdaşlar”dan hesab edilən ədib də quruluşa “sədaqətini” sübut etməli, sosialist realizminə yiyələndiyini sözdə yox, işdə göstərməli idi. “Araz” romanı, bax, belə bir şəraitin, amansız mühitin yaratdığı zorən məhsul olmuşdur...

Bu yerdə böyük romantikin “sosialist re-alizminin bariz nümunəsi” adı ilə yazdığı o əsəri ananda mən sadəcə susuram. Lakin Şaiq özü demişkən:

*O sükutimdə
eylə sözlər var,
Kəlməsindən beş-on
kitab yazılar!*

ŞAIQ TÜRKÇÜLÜK- TURANÇILIQ İDEYASININ CARÇISI KİMİ

A.Şaiq yaradıcılığında indiyədək tamam gizli qalan bir istiqamət də onun türkçül-ük fikir hərəkəti ilə bağlılığıdır. Bu işə bir tərəfdən, o zamankı bütün qabaqcıl və açıqgörüşlü ziyalıları təbii olaraq cəlb eləyən güclü bir cərəyanın təsiri ilə əlaqədardır, digər tərəfdən də ədib böyük qardaşı Axund Yusif Talıbzadənin şəxsi təsiri ilə bağlı idi. Bu həmin Axund Yusifdir ki, ermənilər 1905-ci ildə öz vəhşiliklərini ört-basdır edərək, müsəlmanlara və müsəlman dininə qarşı büt-

ün mətbuat aləmində iftiralar yağdırdıqları zaman Əli bəy Hüseynzadənin təklifi ilə tez-tez "Həyat" qəzetinin səhifələrində islama, onun bəşəri və humanist məzmununa dair yazılarla çıxış edirdi. Sonralar Axund Yusif həm də görkəmli siyasi və hərbi xadim kimi şöhrətlənmişdi...

Türkçülər başa düşürdülər ki, başqa bir dövlətin əsarətində olan xalqı ayağa qaldırmaq, onda istiqlal arzusu və məramını yaratmaq üçün ən əvvəl o xalqın milli mənlilik şüurunu oyandırmaq gərəkdir. Bunun ən səmərəli yollarından biri isə xalqa öz həqiqi tarixini və mədəniyyət ənənələrini xatırlatmaqdan ibarətdir. Öz əsl adından belə məhrum edilmiş azəri türkləri üçün bu məsələ xüsusilə daha vacib idi ki, xalq hər şeydən qabaq, öz-özünü tanıya bilsin! Ona görə də şairlərimizin, o cümlədən A.Şaiq də həmin ideyaları əsərlərində ifadə etməyə çalışırdılar. Şaiq hələ 1909-cu ildə bir şeirində uşağına layla oxuyan ananın dili ilə deyirdi:

*Türk oğlusan, əcdadın
ulu, şanlı sərəfraz,
Doğmaca vətənidir başı
qovğalı Qafqaz.*

A.Şaiqdə türkçülük ideyalarının inkişafı turançılığa qədər gəlib çıxır. Bu özünü xüsusilə onun 1918-1920-ci illərdə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə yazdığı bir sıra əsərlərində - "Arazadan Turana", "Vətənin yanıq səsi" poemalarında və başqa əsərlərində göstərir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, Cümhuriyyət dövrü bütün sənətkarlarımızın, eləcə də Şaiqin yaradıcılığında məhz ayrıca bir mərhələ kimi öyrənilməlidir. Həmin əsərlər, əlbəttə, bu gün dərc olunub geniş oxucu kütləsinə çatdırılmalı, ədibin kitablarına salınmalıdır. Çünki bunlarsız bizim Şaiq haqqında təsəvvürlərimiz həmişə yarımçıq olaraq qalacaqdır.

"Arazdan Turana" poemasında müəllif türk dünya-düyü ağır vəziyyəti alleqosının, Azərbaycan düşrik şəkildə - Araz çayının dilindən ishar edir:

Yaxınlaşdıqca o daşqın,

*acıqlı Kür nəhrinə,
Hayqırır: "ox, qardaşım,
dinlə məni bir zaman!
İztirablar içində
çürpür indi Turan..."*

Kompozisiya etibarını ilə Kür, Araz və Quzğun dənizin söhbətindən – dərdləşməsindən ibarət olan bu əsərdə bir vaxtlar nəhəng Turan dövləti yaradan türklərin gələcək taleyi üçün şairin sonsuz narahatçılığı öz əksini tapmışdır. Şikayətli Arazın dilindən: "Yoxmu Turanda qurtaracaq ər məni?" – deyə verilən sual yalnız belə bir narahatlıqdan doğa bilərdi. Xatırladaq ki, əsər 1920-ci il aprelin 20-də ("Qurtuluş" qəz., №2) dərc olunmuşdu: yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin qəsdinə cəmisi bir neçə gün qalırdı...

Cənnətməkan Azərbaycana hər tərəfdən uzanan qarətçi əllərin onu boğacağını aydınca görən və çıxılmaz vəziyyətdən pəjmürdələnən bundan əvvəl, istiqlaliyyət yüksəlişi dövründə gələcəyə – istiqbala nikbin baxırdı. Həmin dövrdəki şeirlərində aparıcı olan mübarizə və qəhrəmanlıq motivlərinin əsasını məhz bu inam hissi təşkil edirdi. "Vətənin yanıq səsi" poemasında da düşməne yenilməzlik ruhu aşılır:

*Beş dünyanın
vəhşiləri toplansa,
"Ölüm" deyə,
"Vətən" deyə qoşarız.
Bu torpqalar
qanımıza boyansa,
Nəfəsimiz qalınca
övc alarız.*

Qeyd edək ki, istiqlaliyyət dövründə bir çox şairlərdə olduğu kimi, A.Şaiqdə də tərənnüm pafosu üstünlük təşkil etmişdir. O illərdə ədibin "Müsavat" fırqəsinə ithaf etdiyi "Marş" məşhur idi:

*Birləşməli, türk oğlu,
Bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanlı
Tarixizm doludur,*

*...Türk qafasında qorxu
Yuvalamaz, düşmənini!
Həm dəmirdən yapılmış
Ruhum, qəlbim, bədənim.
...Türk fırqəsi Müsavat,
Açalım quş tək qanad.
Sarılib hürriyətə,
Bulalım şanlı həyat.*

Bəli, zamanın çox olaylarından sonra öyrənib-bildik ki, bizim də haçansa azad bir vaxtimiz olub. – Şaiq kimi şairlər də bu azadlıqdan vəcdə gəlib, onu vurğunluqla vəsv eləyiblər! Və bu gün biz onların bu əsərlərini oxuyanda xəyalən də olsa, o çağlara qayıtmaq xoşbəxtliyini əldə eləyirik. Məgər bu bizə azdımı?!

SON SÖZ ƏVƏZİNƏ, YAXUD BAŞLIĞIN İZAHİ

Şaiq ocağının varisi – görkəmli alimimiz, akademik Kamal Talıbzadə atası haqqında tərtib etdiyi kitablardan birini “Şaiqanə yad

et!” adlandırmışdır. Bu ifadə ədibin “Yad et” adlı şeirinin aşağıdakı bəndindən götürülüb.

*...Vəqta ki, bulud,
duman görünməz,
Qalmaz daha
zülmdən nişanə.
Yerlərdə bəşər
üzü sürünməz,
Qurd-quş sığınar
bir aşıyanə,
YAD ET MƏNİ –
ŞAIQANƏ YAD ET!*

Yer üzündəki hər şeyə – bəşəriyyətə və onu əhatə edən aləmə sonsuz məhəbbətlə dolu bu misralarda şair səadətli bir çağın yetişəcəyinə inamını və məhz bu zaman özünün şövlə anılması arzusunu ifadə edir. (“Şaiq” – şövlü deməkdir.) Şaiqin bu arzusuna qoşularaq hörmətli Kamal müəllimin seçdiyi başlığa ortaq çıxmaqla biz daha bir məna vermək istədik bu başlığa: “Şaiqanə yad edək”, yəni Şaiqin əslində olduğu kimi yad edək; necə var – eləcə...